

MEDYCYNA KONWENCJONALNA I MEDYCYNA TRADYCYJNA W REJONIE KANIONU COLCA, PERU

Conventional and traditional medicine in Canyon Colca region, Peru

Zdzisław Jan RYN

*Uniwersytet Jagielloński, Collegium Medicum,
Wydział Lekarski, Katedra Psychiatrii;
31-501 Kraków, ul. Kopernika 21a;
e-mail: mzryn@cyf-kr.edu.pl*

Treść: Stan lecznictwa w regionie wynika z powszechnego w Ameryce Łacińskiej procesu nakładania się profesjonalnej medycyny europejskiej na wielowiekowe doświadczenia miejscowych uzdrowicieli. Autor określił stan zdrowia mieszkańców, zachorowalność, stan służby zdrowia oraz związki tradycyjnego leczenia z religią i magią zapisane w obiektach archeologicznych, z mumifikowanych zwłokach ludzi i łatwe do zauważenia w kontynuowanych nadal rytuałach. Opisał leki dostępne na targach, rośliny hodowane w celach leczniczych oraz wywiady z przedstawicielem samorządu i miejscowymi uzdrowicielami na temat funkcjonowania medycyny tradycyjnej i jej relacji z medycyną instytucjonalną. Rozwój turystyki stwarza pilną konieczność rozwoju oficjalnej służby zdrowia i poszerzenia jej świadczeń, tym bardziej, że zagraniczni turyści nie są na ogół przystosowani do przebywania w strefie wysokogórskiej, 3200–4800 m n.p.m., powszechnej w tym regionie.

Słowa kluczowe: Kanion Colca, prowincja Caylloma, zdrowotność, medycyna konwencjonalna, medycyna tradycyjna, służba zdrowia, sanktuaria andyjskie

Abstract: Health care in the region under study as well as in whole Latin America comes out from overlapping of professional European medicine on long lasting experience of local faith healers. Present author determined state of health and incidence of disease among inhabitants, as well as condition of local health service, and relations between traditional medicine and religion and sorcery which are entrenched in archeological objects, mummified bodies and are observable in continued rituals. Medicines available in the local markets and herbs planted for medical purpose are described. Local authority representative and healers were interviewed on the functioning of traditional medicine and its relation to institutional medicine. Present growth of tourism requires development of official medical staff and services as a matter of great urgency. The need follows, among other, from weak adaptation of foreign tourists to high altitude zone, 3200–4800 m a.s.l. which is common in this region.

Key words: Colca Canyon, Caylloma province, state of health, conventional medicine, traditional medicine, health service, Andean sanctuaries

WSTĘP

Jednym z tematów badań terenowych przewidzianych w programie naukowym Polskiej Wyprawy Naukowej Peru 2006 była ocena sytuacji związanej ze współlistnieniem medycyny tradycyjnej z medycyną konwencjonalną. Od czasu konkwisty hiszpańskiej w XVI wieku na terenie całej Ameryki Łacińskiej obserwuje się złożony proces idiosynkrazji, tj. nakładania się medycyny europejskiej na wielowiekowe doświadczenia miejscowych uzdrowiaczy (*curanderos*), którzy stworzyli oryginalne koncepcje związane ze zdrowiem i chorobą (Ryn 2002). Cechą istotną tej koncepcji jest powiązanie zdrowia i choroby z holistycznym ujęciem miejsca człowieka w świecie i wszechświecie. Medycyna tubylcza wiąże się immanentnie z religią oraz magią. Zakłada ona jedność świata materialnego ze światem nadprzyrodzonym (magicznym). Tubylcy nie wyznaczają wyraźnej granicy między tym co realne, a tym co wyobrażeniowe czy postrzegane, np. w stanie zmienionej świadomości. Europejskich przybyszów, zwłaszcza misjonarzy i medyków, zaskoczył wysoki poziom praktyk medycznych w kulturach Azteków, Majów oraz Inków.

LUDNOŚĆ

Dolina i Kanion Rio Colca leżą w prowincji Caylloma, w departamencie Arequipa. Prowincja ta zajmuje powierzchnię 14 780 km². Jej stolicą jest miasteczko Chivay położone na wysokości 3630 m n.p.m. Prowincję zamieszkują potomkowie ludności tubylczej Collaguas i Cabanas. Region był zaludniony i zagospodarowany przed okresem Inków. Miejscowa ludność stworzyła oryginalną i swoistą kulturę i sztukę opartą na miejscowych obyczajach, mitach i wierzeniach.

Według danych statystycznych z 2002 roku departament Arequipy liczył wówczas 1 091 748 mieszkańców; średnio 17.2/km². Z tego na prowincję Caylloma przypadało 50 051 mieszkańców, przy średniej zaludnienia 5.3/km². W roku 2003 prowincja liczyła już przeszło 80 tysięcy mieszkańców, a obecnie zbliża się do stu tysięcy. Gwałtowny wzrost turystyki oraz inwestycje związane z rozwojem regionu (projekt irygacyjny Majes) spowodowały ruchy migracyjne (Diagnóstico 2006). Napływ miejscowej ludności następuje przede wszystkim do terenów upraw i usług turystycznych w dolinach, na wysokości mniejszej od 3600–3700 m n.p.m., powiązanych komunikacyjnie z Arequipą. Leżące w Dolinie Colca, zaludnionej gęściej od reszty prowincji, Chivay liczy około 5000 mieszkańców, a mniejsze miasteczka: Achocha, Coporaque, Lari, Maca, Madrigal i Yanque po około 1000 mieszkańców. Na zboczach Kanionu Colca znajduje się zaledwie kilka osad skupiających najwyżej 100 mieszkańców każde, a na płaskowyżu nad jego krawędzią miasteczko Cabanaconde liczące około 2300 i Huambo – niespełna 1000 mieszkańców.

Prowincja Caylloma słynie przede wszystkim z najgłębszego kanionu świata – Cañón del Colca oraz z licznych i niezwykle bogatych stanowisk archeologicznych (Usca Llaqta, Uyu Uyu, Sonqo Killa, Malata, Kallimarka, Pucara, Pachamanca, Achachiwa i inne) (Mujica & De la Vera Cruz 1998). Na tym terenie znajdują się gejzery Infiernillo (Pinchollo) i Paclla (Cabanaconde), a w pobliżu rezerwat narodowy Salinas y Aguada Blanca. Dzięki odkryciu przez Polaków Kanionu Colca prowincja stała się jednym z ważniejszych regionów turystycznych na mapie Peru, przyciągając setki tysięcy turystów z całego świata. Bogactwo kul-

turowe i przyrodnicze przyciąga w ten region także uczonych, odkrywców i dziennikarzy (Majcherzyk 2001).

Chlubną kartę w tej dziedzinie zapisują Polacy, począwszy od polskiej odkrywczej wyprawy Canoandes (1979–1981), po dzisiejszą działalność edukacyjną, naukową i eksploracyjną. Wyrazem uznania dla wyczynu uczestników polskiej wyprawy było odsłonięcie obelisku na Plaza de Armas w Chivay oraz rezolucja miejscowych władz z 7 lipca 2006 roku (Nr 060-2006-MPC-Chivay) w 25. rocznicę zdobycia Kanionu Colca przez Polaków.

Masowy napływ turystów stawia nowe wyzwania przed miejscową służbą zdrowia zupełnie nie przygotowaną do świadczenia usług przebywającym tu turystom, tak krajowym, jak i zagranicznym. Problem staje się coraz poważniejszy jeśli uwzględnić, że wzrost ruchu turystycznego sięga 20 procent rocznie i w okresie od 1997 roku (8200 osób) do roku 2005 zwiększył się dwunastokrotnie (103 900 osób) (Diagnóstico 2006, Baldárrago 2007).

W roku 2004 zanotowano przeszło 65 tysięcy turystów, w tym 53 tysiące (83%) turystów zagranicznych. Większość turystów ogranicza się do zwiedzania Doliny Colca i punktu widokowego w czeluści Kanionu Cruz del Condor. Mnożą się problemy związane z usługami o charakterze hotelowym, żywieniowym i edukacyjnym.

WARUNKI SPOŁECZNO-EKONOMICZNE I KULTUROWE

Warunki życia ludności tej prowincji są zróżnicowane i zależne od czynników środowiska naturalnego. W Chivay i okolicy przeważa zatrudnienie w usługach turystycznych, podczas gdy mieszkańcy pozostałej części Doliny Colca i Cabanaconde zajmują się bardziej hodowlą bydła i rolnictwem. Mieszkańcy dolin zajmują się produkcją rolną oraz sadownictwem. Szacuje się, że odkrycie dla świata Kanionu Colca spowodowało przesunięcie zatrudnienia miejscowej ludności do sektora usług, zwłaszcza w sektorze usług turystycznych, który wynosi około 60%.

Atrakcje turystyczne zostały opisane m.in. przez Krzaka (2005) i Radwanek-Bąk (2008). Ludność miejscowa kultywuje dawne obrzędy religijne, składanie ofiar Pachamamie, czyli Matce Ziemi. Współcześni mieszkańcy są dziedzicami bogatej kultury duchowej i materialnej swych przodków. Dotyczy to w szczególności kultury i tradycji w zakresie zdrowia i choroby.

STAN ZDROWIA MIESZKAŃCÓW

Bezpośredni wpływ na kondycję zdrowotną mieszkańców mają warunki środowiska naturalnego, w tym duże wysokości. Niektóre osady ludzkie w tej prowincji są położone powyżej 4000 m n.p.m.

Z danych uzyskanych w miejscowych urzędach wynika, że wskaźnik śmiertelności dzieci jest tu wyższy od średniej krajowej. Wskaźnik śmiertelności dzieci w pierwszym roku życia wynosi odpowiednio 113.7 na tysiąc w prowincji La Unión i 74 oraz 76 w prowincjach Condesuyos i Caylloma. Te wysokie wskaźniki świadczą o szczególnie trudnych warunkach środowiskowych i sanitarnych. W nich kryje się niski przyrost miejscowej ludności, który dla Condesuyos wynosi 0.3%, a dla La Unión jest ujemny i wynosi -0.5%.

W szczególnie trudnych warunkach żyją mieszkańcy prowincji Caylloma, gdzie poziom analfabetyzmu wśród kobiet, poziom chronicznego niedożywienia dzieci oraz mieszkań bez wody bieżącej jest bardzo wysoki. I tak, poziom analfabetyzmu sięga 16.2%, niedożywienia – 33.3%, a domostw bez wody – 38.2%. Wykształcenie podstawowe uzyskuje jedynie 25.4% młodzieży. Wszystko to wpływa bezpośrednio na kondycję zdrowotną społeczności.

W epidemiologii chorób u dzieci przeważają zaburzenia odżywiania, choroby zakaźne oraz przypadki śmierci z powodu biegunki. W okresie dojrzewania notuje się przedwczesne rozpoczęcie życia seksualnego, wysoki odsetek ciąży oraz przerwanie obowiązkowej nauki szkolnej. Wśród ludności dorosłej przeważa anemia i niedożywienie matek karmiących, niska dbałość o własny stan zdrowia i higieny, niski poziom kultury i prozdrowotnego stylu życia. Natomiast w populacji wieku podeszłego główne problemy stanowi brak opieki nad osobami starymi i opuszczonymi, wysoki odsetek schorzeń zwyrodnieniowych i chorób psychicznych oraz alkoholizm. Szczególne trudności natury socjalnej sprawia niska dbałość o warunki życia codziennego, przemoc wewnątrzrodzinną i społeczną, spadek wartości moralnych oraz bezrobocie.

Notuje się pogłębianie różnicy w poziomie i jakości życia między mieszkańcami stolicy Arequipy, a mieszkańcami prowincji. Wynika to przede wszystkim z braku adekwatnych programów rozwoju opieki zdrowotnej, trudności komunikacyjnych z osadami odległymi od cywilizacji oraz braku inwestycji publicznych i prywatnych w tych odległych rejonach.

Podobnie jak w innych regionach górskich Peru, w prowincji Caylloma istnieje duża przepaść między potrzebami ludności, a możliwościami ich zaspokojenia. Aktualny stan placówek publicznej opieki zdrowotnej nie jest w stanie zapewnić nawet najbardziej podstawowych potrzeb ludności. Nadal funkcjonuje tu odwieczny system medycyny tradycyjnej uprawianej przez ludowych uzdrowicieli (*curanderos*) oraz szamanów.

STAN SŁUŻBY ZDROWIA

Najważniejsza placówka państwowej służby zdrowia to Centro de Salud de Chivay. Centrum to prowadzi nieduży szpital, nadzoruje 7 ośrodków zdrowia oraz 23 punkty medyczne w ważniejszych pueblach. Każdy z takich punktów dysponuje dwoma łózkami dla chorych wymagających obserwacji i prostych zabiegów leczniczych. W prowincji Caylloma istnieje łącznie przeszło 30 ośrodków zdrowia, które świadczą usługi zdrowotne, z czego 10 na omawianym obszarze. Nie posiadają one jednak ani fachowego personelu medycznego, ani odpowiedniego wyposażenia.

Obok szpitala w Chivay funkcjonuje tu niezależny oddział Peruwiańskiego Instytutu Ubezpieczeń Społecznych (Instituto Peruano de Seguridad Social), który świadczy usługi lecznicze osobom ubezpieczonym. Usługi te obejmują takie specjalności, jak medycyna ogólna, stomatologia, położnictwo i ginekologia oraz laboratorium analityczne. Łącznie prowincja Caylloma dysponuje 4 ośrodkami medycznymi i 26 punktami medycznymi z 10 łózkami szpitalnymi (dane za lata 1999–2004).

W Dolinie Wulkanów, w sąsiedniej prowincji Castilla, wiarygodnym informatorem o stanie służby zdrowia oraz jej współdziałaniu z miejscowymi uzdrowicielami, a zwłaszcza w pueblo Andagua (równolegle stosowana jest dawniejsza pisownia Andahua) był alcalde tej miej-

scowości Juan Aguillar Herrera. W Andagua praktykuje trzech znanych i cenionych *curanderos*. Zajmują oni uprzywilejowaną pozycję w miejscowej społeczności. Wiedzę o właściwościach miejscowych roślin leczniczych oraz innych środków uzyskali poprzez tradycję przekazywaną z pokolenia na pokolenie. Zajmują się głównie ziołolecznictwem, używają też liści coca zarówno w celach diagnostycznych jak leczniczych. Obok tradycyjnych uzdrowiaczy Andagua posiada Ośrodek Zdrowia (Centro de Salud) zatrudniające 2 lekarzy, stomatologa, ginekologa, technika do spraw żywienia, 2 pielęgniarki i 3 techników pielęgniarstwa (odpowiednik asystentów społecznych). Ośrodek dysponuje dwoma łóżkami służącymi do krótkotrwałej obserwacji przed ewentualnym skierowaniem chorego do szpitala. Najbliższa karetka sanitarna znajduje się w odległej o ponad 30 km Orcopampa. Do tej pory dwukrotnie wzywano helikopter z Arequipy: w przypadku ostrego zapalenia otrzewnej oraz groźnego postrzału z karabinu.

ZACHOROWALNOŚĆ – EPIDEMIOLOGIA

O kondycji zdrowotnej mieszkańców tego regionu świadczą dane statystyczne uwzględniające dziesięć najczęstszych zachorowań w poszczególnych kategoriach wiekowych: w populacji dzieci, młodzieży, osób dorosłych i osób w wieku podeszłym. Przedstawiają się one następująco.

- Dzieci – ostre zapalenie gardła i górnych dróg oddechowych, biegunki pochodzenia infekcyjnego, stany gorączkowe niejasnego pochodzenia, niedożywienie;
- Młodzież – próchnica zębów, ostre zapalenie tchawicy, ostre infekcje górnych dróg oddechowych, biegunki i stany zapalne przewodu pokarmowego pochodzenia zakaźnego, schorzenia dróg moczowych;
- Osoby dorosłe – ostre stany zapalne dróg oddechowych i przewodu pokarmowego, ostre stany zapalne układu moczowego, choroby infekcyjne przenoszone drogą seksualną, lumbagie, infekcje zapalne narządów rodnych;
- Osoby w wieku podeszłym – ostre stany zapalne dróg oddechowych i przewodu pokarmowego, schorzenia dróg moczowych, schorzenia reumatyczne, powikłania mózgowo.

Dodatkowej informacji dostarczają dane epidemiologiczne (Diagnóstico 2000) uwzględniające główne przyczyny śmierci w tych samych grupach wiekowych. W największym skrócie można powiedzieć, że u dzieci przeważają wrodzone wady w układzie sercowo-naczyniowym, ostre stany zapalne dróg oddechowych i przewodu pokarmowego, zwężenia jelit; u młodzieży gruźlica płuc, zatrucia i wypadki komunikacyjne; u osób dorosłych ostre zapalenia dróg oddechowych i niewydolność oddechowa, niewydolność sercowo-naczyniowa, zatory naczyniowe w jamie brzusznej, rak oraz w jednym przypadku zawał serca; u osób w wieku podeszłym niedożywienie, kardiopatie, ostre zapalenie płuc, krwotoki i rak przewodu pokarmowego, niewydolność nerek.

Powyższe dane należy traktować orientacyjnie, gdyż nie uwzględniają one chorych korzystających z usług medycyny tradycyjnej. Wskazują one na bezpośredni związek podstawowych zachorowań z warunkami życia oraz sytuacją środowiskową, głównie stanem sanitarnym oraz urazowym wpływem czynników wysokogórskich, jak niedotlenienie, niskie temperatury, niedostatki odżywiania, itp. (Ryn 1980).

MEDYCINA ARCHEOLOGICZNA

Prowincja Caylloma obfituje w nadzwyczajne stanowiska archeologiczne i antropologiczne, które stanowią bogate źródło wiedzy na temat kondycji zdrowotnej oraz aspektów antropologicznych dawnych mieszkańców tej ziemi. Mowa tu przede wszystkim o sanktuariach (adoratoriach) andyjskich na wierzchołkach okolicznych wulkanów i gór, w których odnaleziono tzw. mumie andyjskie. Są one materialnym wyrazem ofiar składanych bóstwom w sytuacji katastrof natury (wybuchy wulkanów, trzęsienia ziemi, powodzie lub susze itp.). W ofierze składano najczęściej przedmioty materialne, ale również zwierzęta, a w sytuacjach nadzwyczajnych – ludzi (Ryn 2007).

Jedne z najstarszych „zapisów” związanych z medycyną tradycyjną znajdujemy w miejscowych grotach w postaci licznych rysunków (*arte rupestre*) i rzeźb naskalnych (*petroglifos*). Do najcenniejszych w tym regionie należą rysunki w jaskini Kòllpa-Sumbay pochodzące z przed ośmiu tysięcy lat. W jednej z grot natrafiliśmy na liczne rysunki naskalne, a wśród nich rysunek przedstawiający pierwsze udomowienie lamy w postaci sylwetki tego zwierzęcia uwięzionego na sznurze założonym na szyi.

LAS APACHETAS

Podróżując wzdłuż i w poprzek Kordyliery Andów, niemal wszędzie można spotkać kamienne kopczyki nazywane przez tubylców *Las Apachetas*. Najczęściej stawiano je na wierzchołkach gór, w miejscach niebezpiecznych, na rozstajach górskich ścieżek. Przetrwały przez wieki do naszych czasów. W podzięce za szczęśliwe przebycie drogi Indianie dokładali na kopczykach kolejne kamienie i wypluwali *acullico*, czyli resztki przeżutych liści *coca*. Od okresu konkwisty hiszpańskiej zamiast kamieni i *acullico* wędrowcy zostawiają tam chrześcijańskie krzyżyki. Z tego względu kopczyki uważa się za „ołtarze półpogańskie”. Na kamiennych „pogańskich” ołtarzach widnieją dzisiaj zatknięte krzyże. I dawniej i dzisiaj te święte miejsca służyły modlitwie, jaką podróżujący składali *Pachamama* – Matce Ziemi w podziękowaniu za szczęśliwe przebycie drogi. *Apachetas* przy drodze z Arequipy do Chivay należą do najlepiej zachowanych i ciągle pełnią swe funkcje religijno-mistyczne dla współczesnych mieszkańców.

SANKTUARIA I MUMIE ANDYJSKIE

Muzea Arequipy oraz lokalne muzea zgromadziły bogate zbiory eksponatów związanych bezpośrednio lub pośrednio z medycyną tradycyjną. Do najwspanialszych obiektów tego typu należy zapewne mumia „Juanita”, znaleziona pod wierzchołkiem wulkanu Ampato i przechowywana w muzeum w Arequipie (Reinhard & Ceruti 2000).

Oto skróty opis tego odkrycia. Na stokach wulkanu Nevado Ampato, Johan Reinhard, za wskazówkami miejscowego przewodnika Zarate natrafił na pakunek, w którym znajdowała się doskonale zachowana mumia czternastoletniej dziewczyny. Nadano jej imię „Juanita”. Obok mumii znajdowały się statuetki ze złota, muszle, różne gatunki zaszuszonych roślin, a wśród nich kukurydza.

Ampato stanowi część łańcucha Cordillera Volcanica, w którym Sabancaya, Misti, Huaynaputina i Ubinas są nadal czynne, a Firura, Coropuna, Chachani i inne niedawno wygasły. Mieszkańcy tej ziemi od wieków doświadczali niszczycielskiej działalności tych wulkanów i wypracowali mistyczne sposoby składania ofiar, aby uniknąć tych nieszczęść. Wulkany, w ich mentalności, były personifikowane i traktowane jako groźne bóstwa (*Apus*). Wszelkie przejawy aktywności wulkanicznej – fumarole, gejzery, erupcje popiołów i lawy – wywoływały zbiorowy lęk, a z drugiej strony utwierdzały w przekonaniu, że to od ich działalności zależy życie. Z topniejących lodowców wypływały potoki i rzeki, których wody były podstawą życia i upraw.

Mumię „Juanity” poddano wszechstronnym badaniom w laboratoriach Johns Hopkins Hospital w Baltimore (USA). Wykonano m.in. tomografię i trójwymiarowe zdjęcia rentgenowskie. Naukowcy doszli do następujących wniosków:

- „Juanita” była w wieku 14 lat i żyła w latach 1440–1450;
- wzrost 140 cm, nadzwyczajna uroda;
- nie stwierdzono żadnej choroby;
- uzębienie w doskonałym stanie, układ kostny silny;
- dobry stan odżywienia;
- dobę przed złożeniem ofiary pozostawała na czczo;
- na czaszce stwierdzono 5-centymetrową szczelinę kostną i ślady wylewu krwi, co było bezpośrednią przyczyną śmierci;
- śmierć nastąpiła gwałtownie w wyniku urazu głowy zadanego prawdopodobnie rodzajem maczugi (Ryn 2007).

Wykonano także badania DNA (kwasu desoksyrybonukleinowego) i porównano je z programem Genomu Ludzkiego. Potwierdziło to bliski związek genetyczny ze szczepem tubylców z Panamy i dawnymi ludami pochodzącymi z dzisiejszego Tajwanu i Korei. Badania DNA „Juanity” potwierdziły, że ludy te przywędrowały na teren Ameryki przez Cieśninę Beringa (Reinhard 1999).

W maju i czerwcu 1996 roku mumia „Juanity” była wystawiona w siedzibie National Geographic Society w Waszyngtonie, a obecnie jest przechowywana w Museo Santuario de Altura del Sur Andino Uniwersytetu Santa Maria w Arequipie. W zbiorach tego muzeum są również mumie „Urpicha” z wulkanu Pichu Pichu, „Sarita” z wulkanu Sarasara oraz pięć mumii znalezionych na wulkanie Misti w 1998 roku.

Wspomniane mumie stanowią bezcenne źródło do rekonstrukcji stanu zdrowia i chorób dawnych mieszkańców tej ziemi. Towarzyszące mumiom przedmioty materialne pozwalają poznać zwyczaje, obrzędy i wierzenia sprzed wieków (Ryn 1978).

W okolicy Chivay, nad osadą indiańską Coporaque, natrafiliśmy na oryginalny zbiorowy pochówek w grocie skalnej. Obudowany kamiennym murkiem zawierał szkielety ludzkie, liczne czaszki z deformacjami typowymi dla epoki Inków oraz resztkami ceramiki i tkanin. Stanowisko to nosi ślady wcześniejszych penetracji przez poszukiwaczy skarbów.

Muzeum w Yanque, z siedzibą w budynku z 1927 roku mającemu służyć miejscowej szkole, zostało utworzone w 1999 roku wspólną decyzją miejscowych władz municypalnych i Uniwersytetu Katolickiego Santa Maria w Arequipie. Wśród zbiorów tego muzeum znajdują się cenne okazy ceramiki, tkanin oraz prostych narzędzi kamiennych (z obsydianu), które służyły miejscowym *curanderos* do praktyk leczniczych. Na uwagę zasługują okazy miejscowych roślin leczniczych oraz środków pochodzenia mineralnego.

MEDYCYNA TRADYCYJNA W REJONIE CHIVAY

Najbardziej widocznym przejawem medycyny tradycyjnej tego regionu są miejscowe targi, na których bez trudu można znaleźć różnorodne środki lecznicze używane przez miejscową ludność. Bazar w centrum Chivay może być najlepszym przykładem. Na stoisku z naturalnymi środkami leczniczymi można znaleźć leki pochodzenia roślinnego (zioła lecznicze, kwiaty, nasiona, owoce, kaktusy, środki halucynogenne, liście coca itd.), zwierzęcego (tłuszcze różnych zwierząt, kości, suszony płód lamy, kamienie żółciowe lub moczowe różnych zwierząt, ptasie pióra, pazury jaguara itp.), pochodzenia mineralnego (glinki, minerały, kamienie szlachetne lub półszlachetne używane przez *curanderos*) (Wasilewski 2008), czy różnorodne przedmioty o walorach magicznych. Te ostatnie posiadają wartość uzdrawiającą nie tyle ze względu na swoje właściwości fizykochemiczne, ile ze względu na walory magiczne nadane im przez uzdrowiciela.

W Chivay oraz w innych pueblach, a także w Dolinie Wulkanów przeprowadzono szereg wywiadów z miejscowymi uzdrowicielami (*curanderos*, szamani, *naturistas*) na temat funkcjonowania medycyny tradycyjnej i jej relacji z medycyną instytucjonalną.

Do najcenniejszych można zaliczyć wywiady pozyskane od 90-letniego *curandero* Felixa Caseres – specjalisty od składania ofiar Pachamamie (Matce Ziemi) i znacznie młodszego naturisty Juana Olivera Rodrigueza w Chivay, a posługującego się w leczeniu głównie roślinami leczniczymi i innymi środkami pochodzenia naturalnego. Cennych informacji dostarczył też wywiad od naturisty Nestora Castillón z Arequipy oraz od Dante Mufica Canales pełniącego funkcję prezesa Asociación de Naturistas de Peru (ANAP) i prezesa Centro de Investigación de Medicina Tradicional (CIMT) w Arequipie.

Asortyment miejscowych roślin leczniczych jest tu ograniczony ze względu na warunki klimatyczne oraz wysokość. Wiele produktów roślinnych uzdrowicze sprowadzają z niżej położonych terenów, a nawet z regionu dżungli. Wśród miejscowych roślin leczniczych warto wymienić następujące (alfabetycznie):

- *Agave* (*Agave salmiana*) – liście stosuje się w leczeniu ran i ukąszeń, łagodzi bóle głowy;
- *Ayrampo* (*Opuntia soehrensii*, Brittan & Rose) – drobne nasiona w kolorze karminowym używane w dolegliwościach żołądkowych oraz w gorączce;
- *Chachacoma* (*Senecio eriophyton*, Remy) – napar z tej rośliny łagodzi objawy choroby górskiej „soroche”, łagodzi objawy nerwicowe;
- *Coca* (*Erythroxylon coca*, L.) – napar z liści coca lub tradycyjne żucie łagodzi uczucie zmęczenia, głodu i chłodu. Stosuje się również u zwierząt jucznych na dużych wysokościach;
- *Cuti wirwinchu*, *Cuti ibu*, *Cuti maivillu*, *Cuti margarita* – to rośliny używane w magicznej ceremonii przywracającej szczęście, powodzenie;
- *Espina colorada* (*Opuntia* off. *Boliviana*) – miazga używana jako środek przeciwbólowy (ból głowy, zębów, pourazowe);
- *Estrella del mar* – muszla używana w rytuale składania ofiary za odkrycie nowego źródła wody pitnej. W razie uporczywej suszy Indianie wynoszą dzban z wodą oraz żabę na szczyt góry i tam składają ofiarę Pachamamie. Najbliższy opad deszczu jest oznaką przyjęcia ofiary;

- *Flor de la Puna (Chaetanthera sphaeroidalis)* – podaje się do żucia w celu łagodzenia objawów choroby górskiej;
- *Flor de quisaura* – roślina o owłosionych brązowych pączkach używana w przeroście gruczołu krokowego (prostaty);
- *Pan* lub *suplico* – kolorowe krążki lub figurki wykonane z ciasta lub substancji żywicznych, używane w leczeniu El susto (choroba z przestachu); używane też podczas składania ofiar Ziemi;
- *Panchi* – zioło używane w stanach zapalnych przewodu pokarmowego;
- *Qaqa K`isu* – tzw. olej skalny stosowany w formie plastrów w leczeniu lumbago;
- *Quispiño* – mieszanka zawierająca rodzaj fasoli i wapienia stosowana w osteoporozie;
- *Sancayo* – owoc kaktusa używany na „oczyszczenie” nerek i wątroby;
- *Tuna (Opuntia ficus-indica, L.)* – opuncja, kaktus stosowany w leczeniu cukrzycy oraz w kosmetyce;
- *Uchucho* – liście tej krzaczastej rośliny, rozcierane w dłoni i nakładane na czoło, łagodzą ból głowy;
- *Wachanga (Euphorbia huanchahana)* – wyciąg z korzenia używany w leczeniu kamicy żółciowej oraz w robaczycach;
- *Waqrataya* – napar z tej rośliny stosuje się w leczeniu przewlekłego kaszlu;
- *Yarqueña* lub *Chirchircoma* – płatki kwiatów pomarańczy używane w zatruciach, w tym w leczeniu kaca alkoholowego.

Niestety nie udało się ustalić nazw botanicznych niektórych roślin. Na miejscowych bazarach, obok produktów żywnościowych, można spotkać różnorodne środki lecznicze pochodzenia roślinnego, zwierzęcego, mineralnego oraz rozmaite amulety i talizmany. Według *curanderos* nie prowadzono badań naukowych nad właściwościami leczniczymi większości tych roślin.

Warto podkreślić, że ludowi uzdrowiacze mogą uzyskiwać oficjalne dyplomy uprawniające ich do świadczenia usług, zgodnie z nadanymi kompetencjami. W większych miejscowościach, jak Chivay, *curanderos* i szamani nie ukrywają swej działalności i wywieszają na swoich domach tablice o charakterze komercyjnym.

Wywiady uzyskane od miejscowych uzdrowiaczy zasługują na transkrypcję i oddzielne opublikowanie wraz z komentarzami. Nagrano 8 kaset, które pozostają do dyspozycji u autora opracowania.

Sumując można stwierdzić, że w prowincji Caylloma, podobnie jak w innych regionach Ameryki Łacińskiej, zwłaszcza w strefie andyjskiej oraz w Amazonii, istnieją dwa światy medycyny: medycyna tradycyjna (etnomedycyna) przekazywana z pokolenia na pokolenie i sięgająca korzeniami okresów prekolumbijskich oraz medycyna profesjonalna oparta na państwowym systemie organizacji, tj. na ośrodkach i punktach medycznych. Miejscowa ludność, zależnie od rodzaju i charakteru schorzeń, korzysta naprzemiennie lub równolegle z usług jednego i drugiego systemu. Ani jeden, ani drugi system nie jest w stanie zaspokoić rzeczywistych potrzeb miejscowej ludności. Świadczenia miejscowych uzdrowiaczy cieszą się większą popularnością, gdyż są łatwiej dostępne, tańsze i trafiają w swoisty system wierzeń i przesądów związanych zarówno z koncepcjami zdrowia i choroby, jak i sięgają do naturalnych środków leczniczych, głównie pochodzenia roślinnego.

Udostępnienie prowincji Caylloma, a zwłaszcza spopularyzowanie Kanionu Colca i masowy napływ turystów zagranicznych stwarza pilną konieczność rozwoju i poszerzenia świadczeń ze strony oficjalnej służby zdrowia. Dotyczy to nie tylko opieki podstawowej, ale również specjalistycznej.

LITERATURA

- Baldárrago E., 2007. Turismo y desarrollo económico local: el caso del Cañón del Colca en la provincia de Caylloma, Arequipa. CIES & UNSA. Arequipa (<http://cies.org.pe>).
- Córdova H., 2000. Turismo y sustentabilidad en el Valle del Colca. Ambiente y Sociedad en los Andes: Políticas y Estrategias (proyecto financiado por la Unión Europea).
- Diagnóstico 2006. Diagnostico de la Provincia Caylloma. Municipalidad Chivay.
- Krzak M., 2005. Ruch turystyczny w rejonie Arequipy i możliwości jego rozwoju w Dolinie Wulkanów (prowincja Castilla) w południowym Peru. *Geoturystyka*, 2, 3–22.
- Majcherczyk J., 2001. *Zdobycie Rio Colca Najgłębszego Kanionu na Ziemi*. Wyd. II uzupełnione i poprawione. Wydawnictwo AA s.c., Kraków, 263.
- Majcherczyk J., Piętoski A. & Chmieliński P., 1981. *In kayak through Peru*. Whitewater guide. Canoandes & Embajada de Viajero. Lima, 139.
- Mujica E. & De La Vera Cruz P., 1999. El Valle del Colca: Un paisaje cultural dinámico en el sur del Perú. In: Mujica E. (ed.) Paisajes culturales en los Andes, 149–168, UNESCO & CONDESAN, Arequipa (www.condesan.org/unesco/paisajes_culturales_andes.htm).
- Radwanek-Bąk B., 2008. Atrakcje geoturystyczne kanionu Rio Colca i jego otoczenia. *Kwartalnik AGH Geologia*, 34, 2/1, 173–192.
- Reinhard J., 1999. Zakłete w lodzie. *National Geographic Polska*, 11, 66.
- Reinhard J. & Ceruti M.C., 2000. Investigaciones arqueológicas en el Volcan Llullaillaco: Complejo ceremonial incaico de alta montaña. Ed. de la Univ. Católica de Salta. Salta.
- Ryn Z., 1978. Sanktuaria na szczytach Andów. *Z archeologii przedkolumbijskiej*. *Wierchy*, 46, 37–64.
- Ryn Z., 1980. W Andach nazywa się soroche. *Wierchy*, 47, 100–115.
- Ryn Z. (red.), 2002. Medycyna tradycyjna w Ameryce. *Sztuka leczenia*, 4, 254.
- Ryn Z., 2007. *Medycyna indiańska*. Wydawnictwo Literackie, Kraków, 1–470.
- Wasilewski M., 2008. Mineralne leki w Chivay i Dolinie Colca (południowe Peru). *Kwartalnik AGH Geologia*, 43, 2/1, 223–242.

Summary

Chapter presents the results of the field investigations conducted in 2006 in Colca Canyon Region (Caylloma, Peru) on the conventional and traditional medicine (ethnomedicine). Author received information from the local medical services and realized the field observations including the interviews with local healers (*curanderos*). A valuable source were anthropological-medical collections in local museums, especially so called Andean mummies and proper excavations of the pre-Columbian tombs.

Region of Callyoma is inhabited by descendents of native groups Collaguas and Cabanas from the preincaic times. Local population created a specific culture and art based on the

tradition, believes and formulated original concepts of health and disease. The main feature of this concept is a link between health-disease and the holistic perspective of the human being in the universe. Ethnomedicine has a close relation to religion and magic.

The health situation of the inhabitants depends on the environmental conditions, including high altitudes, hypoalimantation and low sanitary conditions. The mortality index is higher than national level. In the epidemiology of diseases predominate problems of hypoalimantation, infectious diseases, anemia, degenerative and mental disturbances. There is high suicidal index.

Ancient system of the traditional medicine conducted by the native healers (*curanderos*) and shamans is working till now in this region. Usually they occupy a high social position. During centuries they have elaborated a specific classification of the diseases and original methods of treatment. In the treatment they used a medicinal plants, animal and mineral products, as well as different talismans and amulets. A therapeutic value of the talismans results from magic power introduced by healer.

So called Andean mummies discovered in the sanctuaries situated at high altitudes disclose extraordinary value for the investigations on the health condition of the first inhabitants of the region. The human victims were sacrificed because of the ritual and religious motives. Modern clinical tests are useful in the reconstruction of the anthropological characteristics and the health condition. Detailed description of the mummy "Juanita" explored at the volcano Ampato, close to Arequipa, is given. DNA test confirmed links with Asiatic tribes.

Near to Chivay, over the indigenous village Coporaque, a pre-Columbian grave in the natural cave containing many human skeletons and cranes with characteristic Incaic deformations was discovered. *Apachetas*, i.e. stone pyramidal constructions at the mountain tops and important passes, served as offerings to gods dedicated to avoid cataclysm or disease.

In the Caylloma district, like in other regions of the Latin America, there exist two systems of medicine: traditional medicine (ethnomedicine) transmitted by the generations and professional medicine. Local population, according to nature of sufferings, takes part alternatively or simultaneously in the first or second services. Both systems are insufficient and are not able to respond to real expectations of the inhabitants. Services of the healers (*curanderos*) are more popular because of easier access, lower costs and cultural links with ethnic vision of the universe as well as existing health-disease concept.

The massive growth of the national and international tourism in the Caylloma district, especially in the Rio Colca Canyon, causes a necessity of developing professional medical services, both basic and specialist, among other against altitude sickness.